

І.В. Дюрягіна
Житомирський державний університет
імені І. Франка
Науковий керівник:
к.ф.н., доц. Жуковська В.В.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА КОМІЧНОГО

Явище комічного є естетичною категорією, що характеризує той аспект естетичного освоєння світу, який супроводжується сміхом без співчуття, страху і пригнічення. У комічній ситуації людина інтуїтивно осягає невідповідність між неповноцінним, недосконалим змістом явища та його формою, яка претендує на повноцінність і значущість, між високою метою та негідними засобами її досягнення. Ті суспільні явища, які втрачають свою доцільність, необхідність, але претендують на історичне буття, вагомість, вартісність, прагнуть видати себе не тим, чим вони є насправді, стають об'єктом комічного висміювання [2: 358].

Науковий інтерес до дослідження комічного має давню історію: починаючи з Античності до цього феномену зверталися філософи, психологи, соціологи, культурологи, а на початку ХХ століття до них приєдналися і лінгвісти. В лінгвістиці гумор посідає особливе місце, оскільки являє собою психологічне, соціальне, прагматичне, етнокультурне, історичне явище, що проявляється в процесі вербального спілкування. У світлі вищесказаного, недивним є той факт, що останнім часом такі суміжні науки як психолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика значно поглибили уявлення про явище комічного. Незважаючи на численні спроби аналізу та класифікації комічного, вивчення цього феномену досі залишається актуальною проблемою як для нелінгвістичних так і для лінгвістичних наук. Звідси випливає **мета** дослідження – проаналізувати підходи до вивчення явища комічного, починаючи з Античності до сьогодення. Отже, розглянемо тлумачення комічного у різних гуманістичних науках.

Вивчення комічного у філософії відбувається у рамках теорії переваги, теорії розрядки та теорії невідповідності. Перша теорія зорієнтована на те, що слухачі відчують до предмету жарту. Вона є найбільш давньою і розповсюдженою теорією, відповідно до якої сміх – вираження переваги однієї людини над іншою. Платон, автор вказаної теорії, вважав, що об'єкт сміху є носієм зла або божевілля. Сміючись, ми концентруємо нашу увагу на недоліках людини, яка, в свою чергу, будучи смішною вважає себе кмітливішою, прекраснішою та просто кращою інших. Висміювання таких людей викликає у нас емоції, які Платон описує як «щиросердечний біль». Враховуючи те, що сміх підносить гординю людини, автор негативно ставиться до цієї властивості. Окрім цього, при сильному сміхові людина втрачає контроль на собою: «Не варто ... бути і надмірно сміхотливим: майже завжди приступ сильного сміху змінюється потім зовсім іншим настроєм» [11: 152].

Теорія невідповідності була розроблена Жаном-Полем. Ця теорія ґрунтується на протиріччі, яке автор вбачав в парадигмі «сміх – піднесене»: «Нескінченно великому, що пробуджує змилювання, слід протиставити таке ж мале, воно викликає протилежне почуття» [3: 134]. Смішне виникає на основі двох протиріч: об'єктивного контрасту (між амбіціями та реальними можливостями) та суб'єктивного контрасту (між тим, хто глузує, та тим, над ким глузують). Говорячи про види комічного, автор приділяє особливу увагу іронії та гумору.

Особливістю теорії розрядки є те, що сміх є вираженням збудженої енергії. Автор теорії І. Кант зазначає: «Сміх це афект від раптового перетворення очікування в ніщо» [5: 353]. Так, наприклад, розповідь про людину, яка посивіла за ніч від горя не буде комічною. Однак, якщо сказати, що за ніч посивіла перука людини, це може призвести до комічного ефекту, оскільки ця ситуація буде сприйматися як нереальна (перетворена в ніщо).

У зв'язку з вищевикладеним, може сказати, що автори класичних теорій філософської парадигми намагалися пояснити різноманітні прояви комічного. Однак, жодна з теорій не охоплює всього спектру явища комічного. У зв'язку з цим, при дослідженні явища комічного, варто звернути увагу і на інші науки, що так само намагалися здійснити повний його аналіз.

На жаль, вивчення комічного в психології в нашій країні є незначним, в той час як його вивчення на Заході представлено великою кількістю наукових робіт. Початок даним дослідження поклав З. Фрейд, який виділяє механізми техніки дотепності. Він відмічає, що задоволення, яке людина отримує від жарту, неможна пояснювати лише його значенням. Одну думку можна висловити так, що вона буде комічною, і так, що вона не викличе й тіні посмішки. Для пояснення даного явища З. Фрейд запропонував особливий метод «редукції» дотепності, тобто порушення форми до ступеню відсутності комічного. Автор замінює одну думку іншою, зберігаючи її початкове значення, але зменшуючи комічний ефект. Таким чином, на думку автора існують різноманітні техніки дотепності, такі як: зображення за допомогою протиставлення, помилки мислення, двозначність тощо [14: 360]. Згідно з цією точкою зору, гумор присутній не в самій думці, а в засобі її вираження.

Відповідно до концепції Е. Берглер сміх – це здоровий та необхідний психічно обумовлений процес розрядки, який слугує зменшенню тривоги. Усі форми комічного направлені проти специфічної внутрішньої небезпеки [7]. У контексті сучасної парадигми досліджень, М. В. Бороденко спробував об'єднати дві традиційні лінії вивчення комічного та представити соціальний та психологічний аспекти комічного в єдності – через його дію в суспільній та індивідуальній свідомості. В результаті експериментального дослідження впливу комічного на установки особистості, автор робить висновок про те, що комічне виступає джерелом руху цих установок. При цьому вплив сміху виражається в редукції звичних форм контролю особистості над афективними проявами, в зміні поведінки особистості, що відчуває на собі тиск групи людей. Автор пише, що основна функція комічного закладається в тому, щоб бути механізмом дестабілізації стереотипів, що склалися [1: 81].

Що стосується дослідження комічного в педагогічній науці, то за даними аналізу наукової літератури, комічне виникає в педагогічній діяльності дорослих, коли в роботі з дітьми вони проявляють незнання, розгубленість, невміння знайти вихід з елементарних життєвих ситуацій. В цьому випадку, учні швидко помітять комічне в постаті вчителя та в його поведінці. Однак, на противагу даному твердженню, можемо зауважити, що при адекватному використанні гумору під час занять, це явище впливає на утримання уваги учнів (студентів) [8: 411].

Аналізуючи соціальний фактор, є підстави вважати, що комічне не може існувати без людини, без соціуму. При створенні комічного наряду з відомими соціологічними параметрами (соціальне положення, освіта, дохід, характер, відпочинок, політичні нахили, а також гендерний фактор), важливим є і вибір мовцем того чи іншого варіанту мови, що може бути діалектом, офіційною мовою, мовою різних вікових груп, професійною мовою.

Як вже зазначалося, у ХХ столітті до аналізу явища комічного приєдналася і лінгвістика. Проаналізувавши праці лінгвістів з цього питання, зазначимо, що у своїй більшості вчені намагаються дати визначення та створити чітку класифікацію комічного, розрізнити поняття комічного, гумору, іронії та жарту. Більш того, важливим кроком у вивченні явища комічного є встановлення причин його виникнення під час мовлення, а також механізмів його створення.

Безумовно, комічне є результатом роботи людського мозку. Адекватне осмислення отриманої інформації і в результаті сприйняття та усвідомлення комічного (тобто виникнення комічного ефекту) залежить від наявності у адресата певних знань про навколишній світ. В лінгвістиці можна розглядати як процес та результат мовної діяльності людини. Отже, розглянемо праці лінгвістів з поставленої проблеми.

Одними з перших лінгвістичних теорій до визначення явища комічного були теорії А. Кестлера, В. Раскіна та С. Аттардо. Ці науковці пояснювали когнітивний механізм комічного.

Вихідне положення теорії бісоціації А. Кестлера полягає в тому, що комічне є результатом психічних процесів, названих бісоціацією. Бісоціація визначається вченим як сприйняття ситуації або ідеї в двох несумісних системах координат або асоціативних контекстах. Під асоціативними контекстами розуміються фрейми (декларативне знання) і сценарії (процедурне знання). Комічне виникає внаслідок різкого перемикання ходу думок з одного асоціативного контексту в інший. Необхідною умовою комічного, на думку А. Кестлера, є бісоціативний шок, тобто несподіванка. В результаті скидання емоційної енергії народжується сміх [15: 35].

Теорія семантичних сценаріїв В.Раскіна є варіантом теорії бісоціації А. Кестлера. Відповідно до цієї теорії комічне складається в комбінації двох семантичних сценаріїв за допомогою перемикача. Сценарій як носій семантичної інформації моделює лінгвістичну і екстралінгвістичну компетенцію людини. Взаємодія сценаріїв викликає в свідомості людини одну з опозицій: реальне / нереальне, справжнє / помилкове, можливе / неможливе.

Слід зазначити, що більшість західноєвропейських і американських вчених ототожнюють терміни "комічне" і "гумор", віддаючи перевагу останньому. Таким чином, в цих теоріях поняття "гумор" ширше, ніж в трактуваннях цього явища вітчизняними та російськими дослідниками [4: 24].

Формальна теорія С. Аттарді базується на теорії В. Раскіна. С. Аттарді розробив "компетентну" модель, яка враховує породження і сприйняття комічного за елементами опозицій. Компетентний мовець може створювати комічну ситуацію, а компетентний слухач може її розпізнавати [4: 25].

Говорячи про механізми виникнення комічного, варто згадати, що М. Мінський також звертався до фреймів: «... найбільш спільним елементом для всіх видів гумору є неочікувана зміна фреймів: спочатку сцена описується з однієї точки зору, а потім неочікувано постає зовсім в іншому ракурсі» [13: 293]. Проаналізувавши зазначену гіпотезу, зрозумілим стає той факт, що при такому розвитку дій (зміна фреймів) новий семантичний простір суперечить логіці та здоровому глузду. Руйнує звичні схеми та стереотипи, будуючи в людській свідомості нову, гумористичну картину світу.

Не менш важливим є те, що на початку ХХ століття В.Я. Пропп, виокремив механізми, що спричиняють виникнення комічного ефекту, а саме: фізичний вигляд людини, професії, пародіювання, комічне перебільшення, брехня, одурманення. В.Я. Пропп намагався довести, що комізм виникає внаслідок того, що увага відволікається від змісту мовлення до зовнішніх форм та виразів, що сприяє втраті смислу мови. Особливе місце у Проппа зайняв опис мовних засобів створення комізму. Він виокремив каламбури – гру слів, що використовується як безобразний жарт, парадокси та іронію. Автор намагався довести, що комізм досягається тим, що увага відволікається від змісту мовлення до зовнішніх форм та виразам і мова втрачає своє значення. На думку автора, «щоб засміятися, комічне потрібно вміти побачити; в інших випадках потрібно дати діям певну моральну оцінку (комізм скупості, боязливості і т.д.). Нарешті, щоб оцінити анекдот чи каламбур, потрібно зробити певну розумову операцію» [12: 31].

Слідом за В.Я. Проппом спробу описати мовні засоби досягнення комічного ефекту намагався інший вітчизняний лінгвіст А.Н. Лук, який розглядав почуття гумору як форму психологічної діяльності людини. Отже. Лук розробив декілька груп мовних засобів, до яких відніс хибне протиставлення, доведення до абсурду, змішування стилів, подвійне пояснення, іронія, порівняння по випадковій ознаці, повторення та парадокс. На відміну від Проппа, який вважав, що жарт це мовний засіб досягнення комізму, Лук розглядає жарт як літературний жанр разом з анекдотом, пародією та епіграмою [3: 98].

Загальновідомо, що основними видами комічного є гумор, іронія, сатира та сарказм. Літературний енциклопедичний словник (за ред. В. М. Кожевникова і П. А. Миколаєва) так визначає сутність іронії, гумору і сатири: «У синкретичного сміху потенційно або в зародковому вигляді закладені багато видів комічного, що відображаються потім в ході розвитку культури. Це перш за все іронія і гумор, протилежні за «правилами гри». В іронії смішне ховається

під маскою серйозності, з переважанням негативного (глузливого) відношення до предмету; в гуморі – серйозне під маскою смішного, зазвичай з переважанням позитивного («глузливого») відношення. А викривальний сміх сатири, предметом якого служать пороки, відрізняється цілком певним – негативним – тоном оцінки» [6: 250].

Д. Таннен розробила модель механізмів, поглибивши аналізи її попередників, що відповідають за вироблене враження і успішну або неуспішну комічну ситуацію. Ці механізми або прийоми, які формують розмовний стиль, по Д. Таннен, діляться на кілька великих груп: зацікавленість в темі розмови (паузи, тембр голосу і т. д.), очікування реакції, вживання питань, темп ведення розмови, вживання повторень, дотримання теми розмови, терпимість до виникнення розмови або її відсутності, а також сміх. Ґрунтуючись на цих механізмах, мовець може застосувати прийоми закидання співрозмовника питаннями, відвертих/ персональних висловлювань, вживання етнічно маркованих і інших виразів, почергового розповідання історій і іронічних або гумористичних висловлювань. Використання останнього прийому безпосередньо залежить від інтонації, темпу, якості голосу і невербальних сигналів. Таке застосування може варіюватися від сарказму до іронії і жарти. Далі іронічні і жартівливі обороти об'єднуються в одну групу, де характерна наявність трьох відмінних рис: назалізація всього або частини висловлювання, більш повільний темп відтворення вислову або його частини, а також сильний наголос на якійсь частині або частинах вислову. Наявність цих трьох компонентів не завжди обов'язкова, але вони характерні для гумористичних висловлювань [16].

Безперечно, існують різноманітні сторони в дослідженні комічного: філософські, соціальні, психологічні, лінгвістичні та ін. П. Кіт-Спігель зробила спробу уніфікувати теорії гумору, додаючи декілька своїх теорій, і представила один із найзагальніших варіантів, розділивши їх на вісім основних типів:

1) біологічні, інтуїтивні і еволюційні теорії – можливості сміху і гумору «вбудовані» у нервову систему; являються ознаками архаїчної адаптивної поведінки;

2) теорія переваги – корені сміху полягають у тріумфі над іншими людьми або обставинами; осміяння, насмішка і сміх над нерозумними діями інших є головним для гумористичної атмосфери художнього твору;

3) теорія невідповідності – гумор виникає від несумісних ідей або ситуацій чи уяви ідей та ситуацій, які відхиляються від звичних традицій;

4) теорія здивування – елементи здивування, шоку, раптовості або несподіванки є необхідними умовами для гумористичного ефекту в художньому творі;

5) теорія протилежності – сміх є, коли індивідуум одночасно переживає несумісні емоції і почуття;

6) теорія конфігурацій – гумор досягає ефекту, коли елементи, які сприймалися як такі, що неможливо поєднати, раптово займають свої місця;

8) психоаналітична теорія – смішне має запас у витраченні психічної енергії [13: 62].

Відтак, можемо впевнено стверджувати, що комічне – широке поняття, що охоплює усі явища смішного, в основі якого завжди лежить невідповідність, порушення форми. Таким чином, виконаний аналіз доводить, що феномен комічного охоплює усі сторони людського буття, саме тому є об'єктом дослідження багатьох гуманітарних наук, результати яких були описані в нашій роботі. Той факт, що комічним цікавилися представники різних епох та народів доводить те, що ця категорія носить об'єктивний (наднаціональний) характер. Однак не варто забувати й про суб'єктивну сторону комічного, а саме національний характер цієї категорії. Розвиток теорії комічного відбувався у двох напрямках: з одного боку, в напрямку визначення істотних моментів в об'єкті комічного і, з іншого боку, в напрямку аналізу суб'єктивних умов для сприйняття та продукування комічного. Об'єктивна природа комічного мислилася як пов'язана з контрастом, протиріччям, відхиленням, а суб'єктивна реакція на нього або здатності до його створення - з грою. Звідси стверджуємо, що категорія комічного - явище амбівалентне, в основі якого лежать два онтологічних начала: протиріччя і гра (гра слів, гра уяви і т.д.). З цього логічно випливає і те, що створення та сприйняття комічного дискурсу нерозривно пов'язано з мовою, з тим, наскільки лінгвістично точно та коректно відпрацьовані та збалансовані мовні засоби, наскільки послідовно вони сплановані та представлені в тексті, щоб налаштувати адресата на сприйняття мовлення в комічному ракурсі. Отже, є всі підстави зробити висновок, що комічне є невід'ємною частиною національної культури, але при цьому воно є також універсальною категорією. Саме тому, воно відіграє величезну роль в міжнародній комунікації.

Список використаної літератури

1. Бороденко М. В. Комическое в системе установочной регуляции поведения / М. В. Бороденко. – М.: Лабиринт, 1995. – 140 с.
2. Гром'як Р. Т. Літературознавчий словник-довідник: друге видання / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. – К.: Академвидав, 2007. – 508 с.
3. Жан-Поль Приготовительная школа эстетики / Жан-Поль. – М.: Искусство, 1981. – 590 с.
4. Желтухина М. Р. Комическое в политическом дискурсе / М. Р. Желтухина. – Волгоград, 2000. – 250 с.
5. Кант И. Критика способности суждения: Т.6 / И Кант. – М.: Мысль, 1966. – 743 с.
6. Кожевников В. М. Литературный энциклопедический словарь / В. М. Кожевников, П. А. Николаев. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 751 с.
7. Копылкова Е. А. Изучение комического в психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3267

8. Лихачев Б. С. Педагогика: курс лекций / Б. С. Лихачев. – М.: ВЛАДОС, 2017. – 946 с.
9. Лук А. Н. О чувстве юмора и остроумии / А. Н. Лук. – М.: Искусство, 1968. – 190 с.
10. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного: вып. 23 / М. Минский. – М.: Прогресс, 1988. – С. 281-308.
11. Платон Избранные диалоги / Платон. – М.: Художественная литература, 1965. – 442 с.
12. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре / В. Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1999. – 287 с.
13. Самохина В. А. Современная англоязычная шутка : [монография] / В. А. Самохина. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2008. – 356 с.
14. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – М.: Харвест, 2006. – 480 с.
15. Koestler A. The Act of Creation. – New York: The Macmillan Company, 1964. – 751 p.
16. Tannen D. Conversational Style: Analyzing Talk Among Friends. – Connecticut - London: Ablex Publishing, Westport, 1984. – 272 p.